उपदेश पु० उप+दिश-घञ्। १अनुशासने, २हितकथने, प्रवर्त्तकवाक्ये च। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" म० त० रामार्च्चनचन्द्रिकोक्ते ३दीक्षाभेदे। तद्विस्तारस्तु तन्त्रसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः। तदशक्तौ तु "तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदजमभ्यर्च्य साक्षतम्। तदम्बुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन के करम्। निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः"। विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनुष्ठेयः। अजम् शङ्खं के मस्तके। "यथासंख्यमुपदेशः समानाम्" पा०। "वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः। "स्थिरोपदेशामुपदेशकाले" "तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्" कुमा०। "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः"। "धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" मनुः। प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारस्तु मिता०दर्शितो यथा। "विख्यातदोषः कुर्व्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्" या०स्मृ०। "योदोषो यावत्कर्त्तृसम्पाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्य्यात्। यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्य्यात्। तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः। "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः। भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाख्याति पर्षदि। सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। पर्षदोऽनुमतस्तच्च सर्व्वं विख्यापयेन्नरः। व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति"। विख्यापनञ्च पर्षद्दक्षिणादानानन्तरं कार्य्यम्। यथाह पराशरः। "पापम्प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुन्तथा वृषमिति"। एतच्चोपपातकविषयम्। महापातकादिष्वधिकङ्कल्प्यम्। यत्तूक्तम्। "तस्माद्द्विजः प्राप्तपापः सकृदाप्लुत्य वारिणि। विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति"। तत्प्रकीर्णकविषयम्। पर्षत्स्वरूपञ्च मनुना दर्शितम्। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे पर्षदेषा दशावरा"। हैतुको मीमांसार्थतत्त्वज्ञः। तर्की न्यायशास्त्रकुशलः। तथान्यदपि पर्षद्द्वयन्तेनैव दर्शितम्। "ऋग्वेदविद्यजुर्वेदी सामवेदविदेव च। त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेया धर्म्मसंशयनिर्णये" इति। तथा। "एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः। स ज्ञेयः परमोधर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति"। आसाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था। महापातकाद्यपेक्षया वा। यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। "पातकेषु शतम्पर्षत्सहस्रं महदादिषु। उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति"। तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात्। तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः। "स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम्। राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु सुपरिक्षितमिति"। तया च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्। "आर्त्तानां मार्गमाणानाम्प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः" इत्यङ्गिरःस्मरणात्। तथा तया पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम्। "अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषम्पर्षदं व्रजेदिति" वशिष्ठस्मरणात्। क्षत्रियादीनान्तु कृतैनसां धर्म्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः। "न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्व्वं समादिशेत्। तथा शूद्रं समासाद्य सदा विप्रपुरस्सरम्। प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यञ्जपहोमविवर्जितमिति"। तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानाञ्जपादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः। "कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः। जपहोमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते। ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्ज्जिताः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्योदद्याद्विशेषतः" तत्र च सत्येशपूजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपरिजातादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम्। मत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोदृश्यः। प्रा०त० "तोषयित्वा द्विजोत्तमान्" देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तद्ग्रहणे न दोषः प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे च दोष इति" व्यवस्थापितम्। प्रा०वि०तत्प्रपञ्चितं यथा "नन्वेतद्द्रव्यग्रहणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति। न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तुलापुरुषप्रतिग्रहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः। तत्र च "अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम्" इत्यनेन पापक्षयश्रवणात्। अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः। "पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्" आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता"। एतस्य महापातकविषयत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात्। अत एव "नाददीत नृपः साधुर्म्महापातकिनोधनमिति" राज्ञोधनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः। पतितद्रव्यग्रहणस्यैव